

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΥΣΕΙΣ : Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ

Απόστολος Δεδουσόπουλος, Λέκτορας Παντείου Πανεπιστημίου

Το 1959 ο Nicholas Kaldor υποστηρίζει ότι "είναι κοινοτυπία να λέμε ότι οι θεωρητικές αναζητήσεις κάθε γενιάς οικονομολόγων επικεντρώνονται στα ειδικά προβλήματα που αφορούν περισσότερο το κοινό συμφέρον"¹.

Χωρίς αμφιβολία, η πρόταση αυτή είναι κατά βάση ορθή, αλλά, συγχρόνως, ατελής. Οι οικονομολόγοι-και οι λοιποί κοινωνικοί επιστήμονες-ασφαλώς επιλέγουν τα θέματα για θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση από εκείνα που αφορούν το "κοινό συμφέρον", ή μάλλον, το συμφέρον σημαντικών ομάδων του "κοινού"². Όμως, τα προσεγγίζουν με τρόπους που δεν ανήκουν αποκλειστικά στην επιστημονική τους παρακαταθήκη. Θα υποστήριζα, μάλιστα, ότι κυρίως δεν ανήκουν στην επιστημονική τους παρακαταθήκη, αλλά σε προ-επιστημονικές αντιλήψεις που διαμορφώνει ο θεωρητικός και ο ερευνητής των κοινωνικών προβλημάτων, όχι υπό την ιδιότητά του ως επιστήμονα, αλλά ως μέλους της κοινωνίας.

Η κυριαρχία των προ-επιστημονικών αντιλήψεων αυξάνεται σε περιόδους κρίσης της οικονομικής επιστήμης - και είναι σήμερα κοινά αποδεκτό ότι ζούμε σε μια τέτοια περίοδο³. Τότε υπερισχύει αυτό που ονόμαζε ο J. Schumpeter "δημώδη φιλολογία" για τα οικονομικά, φιλολογία που κυριαρχείται από "αρχέγονες προλήψεις", φιλολογία που μέσα από την μερικότητα των παρατηρήσεων και την έλλειψη εμβάθυνσης συμβάλλει αποφασιστικά" στη διαίωσιση των προλήψεων⁴.

Ας ονομάσουμε αυτές τις προ-επιστημονικές αντιλήψεις με μια σχετική ελευθερία: ιδεολογία, κοινωνική φιλοσοφία, κοσμοθεωρία, αξίες, προκαταλήψεις, πολιτικές θέσεις, αξιολογικές κρίσεις. Όπως και αν τις ονομάσουμε πρόκειται ακριβώς για τους παράγοντες που προσδιορίζουν το αποτέλεσμα της θεωρητικής και εμπειρικής έρευνας, ίσως, περισσότερο από

1. N. Kaldor, *Economic Growth and the Problem of Inflation*, *Economica*, 1959.

2. Η αναγνώριση των διαφορών στα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων αποτέλεσε τη βασική προϋπόθεση για τη βεμελίωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Στους κλασικούς τα συμφέροντα διαφέρουν, αλλά επιδέχονται εναρμόνιση. Γι' αυτό ως αντικείμενο της η Πολιτική Οικονομία όριζε τη διαδικασία εναρμόνισης των αντιπθέμενων συμφερόντων, διαδικασία που κατέληγε στην υποταγή των συμφερόντων των εργαζομένων στα συμφέροντα του κεφαλαίου. Οι δύο θεσμοί που αναλαμβάνουν, με πειθαναγκασμό, να επιβάλλουν την εναρμόνιση των συμφερόντων είναι, στη μεν πολιτική θεωρία, το κράτος, στη δε οικονομική σκέψη η ανταγωνιστική αγορά. Στον Μάρξ τα συμφέροντα παραμένουν ασυμφιλίωτα και δεν επιδέχονται εξομάλυνση παρά μόνον προσωρινώς. Μόνον στη νεοκλασική θεώρηση τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων δεν αναγνωρίζονται - πλην αυτών των επιχειρηματιών - καθώς η κοινωνία συντίθεται από επιχειρήσεις και καταναλωτές. Το ερώτημα πώς εκφράζονται υιοθετούνται, γνωστοποιούνται, τα προβλήματα του "κοινού", είναι κρίσιμο και σχετίζεται με τη λειτουργία των σύγχρονων μέσων μαζικής ενημέρωσης, όμως, δε θα μας απασχολήσει εδώ. Δες, όμως, τις κριτικές παρατηρήσεις του P. Bourdieu, *Η Κοινή Γνώμη δεν Υπάρχει. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1990, τ.77.

3. Η συλλογή των άρθρων στο D. Bell and I. Kristol (eds), *The Crisis in Economic Theory*, 1981, Basic Books, δίνει ανάγλυφα την ένταση αυτής της κρίσης στη συμβατική οικονομική σκέψη. Το διασάρεστο είναι ότι η κρίση αυτή δεν έχει οδηγήσει, σε αξιοπρόσεκτο βαθμό τουλάχιστον, τους οικονομολόγους σε μια κριτική διερεύνηση των φιλοσοφικών προϋποθέσεων της επιστήμης, όπως επισημαίνει και ο Η. Katouzian στο *Ideology and Method in Economics*, Macmillan, 1980.

4. J. Schumpeter, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών και Δογμάτων*, μετ. Ν. Γιαννουλάτου, εκδ. Α. Παπαζήσης, Αθήνα 1939.

όσο η συσσωρευμένη γνώση της επιστήμης. Υποστηρίζω ότι η θέση αυτή ισχύει τόσο για τα "νέα" προβλήματα, αυτά, δηλαδή, που δεν έχουν τύχει επαρκούς θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης, όσο και για τα "παλαιά", για εκείνα που η επιστημονική κοινότητα των οικονομολόγων είχε διαμορφώσει κυρίαρχη άποψη, είχε αναγνωρίσει τα αίτια και τις επιπτώσεις, είχε, ακόμη, σχηματίσει το συνταγολόγιό της για τη θεραπεία.

Η αμφισβήτηση των παλαιότερων λύσεων, θεωρητικών και πολιτικών, είναι βέβαια, αναπόφευκτη και αναγκαία. Τα κοινωνικά προβλήματα μεταλλάσσονται ακολουθώντας τις μεταλλαγές των κοινωνιών. Αντίθετα με τις φυσικές επιστήμες, το κριτήριο βελτίωσης των κοινωνικών επιστημών δε φαίνεται να είναι αυτονόητο. Η αποδοχή και η επικράτηση μιας θεωρητικής πρότασης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών δεν οφείλεται μόνον στη λογική της συνοχής και στην ερμηνευτική της ικανότητα για τα κοινωνικά φαινόμενα. Εξαρτάται και από το πώς αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα σε συνδυασμό προς τις επικρατούσες αντιλήψεις, πώς εναρμονίζεται με την περιρρέουσα πολιτικο-ιδεολογική αντίληψη⁵. Η στάση του κοινωνικού επιστήμονα έναντι της κοινωνικής πραγματικότητας καθορίζεται κυρίως ή αποκλειστικά από τις προ-επιστημονικές αντιλήψεις, ενώ σπανίως η επιστήμη-και όχι τα ιδεολογικά στοιχεία που είναι σύμφυτα στον επιστημονικό λόγο- έχει καθορίσει τη στάση αυτή.

Ισως σε κανέναν άλλο χώρο της κοινωνικής παραγωγής η έννοια της ηγεμονίας του Γκράμσι να μην είχε μεγαλύτερη συνάφεια παρά στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Τα παραδείγματα που μπορώ να επικαλεσθώ, τόσο από την ιστορία των κοινωνικών επιστημών, όσο και από σύγχρονες προσεγγίσεις, είναι πολλά⁶. Θα αρκεσθώ σε ένα παράδειγμα, τις πρόσφατες θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις για την αγορά εργασίας, την απασχόληση και την ανεργία, που αποτελεί και το θέμα της συζήτησής μας.

Προηγούμενως, όμως, είναι αναγκαία μια διευκρίνιση για να μην υπάρξει κάποια παρανόηση. Η δήλωση για τον καθοριστικό ρόλο των προ-επιστημονικών αντιλήψεων δεν συνεπάγεται την ιδιοτέλεια του ερευνητή, τουλάχιστον κατ' ανάγκη. Δεύτερο, τα όσα αναφέρω εδώ δε σημαίνουν ότι ο υποφαινόμενος προσεγγίζει το θέμα του αποκαθαρμένος προ-επιστημονικών αντιλήψεων και στο όνομα της επιστημονικότητας. Το αντίθετο. Αναγνωρίζω πλήρως το βάρος αυτών των αντιλήψεων στη σκέψη μου και αποποιούμαι ρητά την επίπλαστη επιστημονικοφανή ουδετερότητα. Έχω πλήρη επίγνωση των συνεπειών του λόγου του L. Althusser: ο θεωρητικός λόγος δεν υπέρκειται της πάλης των τάξεων.

Υπάρχουν τρεις στιγμές που ο καθοριστικός ρόλος των προ-επιστημονικών αντιλήψεων γίνεται προφανής: Πρώτον, στην ιεράρχηση των προβλημάτων, δεύτερον, στη διατύπωση των ερωτημάτων σε σχέση με τα προβλήματα και, τρίτον, στη διαμόρφωση του εμπειρικού υλικού. Οι προ-επιστημονικές αντιλήψεις, παρεμβαίνοντας με ενιαίο τρόπο και στις τρεις αυτές στιγμές της επιστημονικής έρευνας, καθορίζουν την τελική φάση, δηλαδή, την αναγνώριση των διαστάσεων του προβλήματος και το συνταγολόγιο των μέτρων, σε τέτοιο βαθμό που τα τελευταία να μοιάζουν αναπότρεπτα. Θα προσπαθήσω να διακρινίσω με παραδείγματα τα πιο πάνω.

5. Δες σχετικά την ανάλυση του P. Johnson, *Some Historical Dimensions of the Welfare State "Crisis"*, *Journal of Social Policy*, 1986, για τα αίτια της μεταστροφής της κυρίαρχης αντίληψης των οικονομολόγων έναντι των θεσμών του κράτους ευημερίας. Επίσης ο T.W. Hutchinson (*On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*, CUP, 1978, ιδιαίτερα Κεφ. 11) επισκοπεί τις αντιλήψεις των οικονομολόγων για τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις μεταλλαγές στη μέθοδο και το περιεχόμενο της θεωρίας. Όπως δείχνει η επισκόπησή του το σύνολο, σχεδόν, των οικονομολόγων αποδέχεται ότι η "εξωτερική ιστορία" είναι σημαντικότερη της "εσωτερικής ιστορίας της επιστήμης" και η χρησιμότητα των επιστημολογικών προτάσεων του Lacatos στις κοινωνικές επιστήμες είναι περιορισμένη.

6. Δες P. Johnson, *op cit*. Η Κατουζιαν, *op cit*.

Το πρώτο ζήτημα, το ζήτημα της ιεράρχησης των προβλημάτων, αφορά τη διαδικασία με την οποία ο οικονομολόγος ορίζει το "κοινό συμφέρον". Αν δεχθούμε ότι το περιβόητο "κοινό συμφέρον" είναι ανύπαρκτο, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στην ουσία έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία ιεράρχησης των ανταγωνιστικών συμφερόντων. Πώς έχει εκφρασθεί αυτή η ιεράρχηση στην οικονομική σκέψη;

Μέχρι πριν λίγα χρόνια η θεωρία της οικονομικής πολιτικής διδασκε, με κύριο εκπρόσωπο τον I. Tinbergen, ότι υπάρχουν στόχοι (που διακρίνονται σε βραχυχρόνιους και μακροχρόνιους) και μέσα άσκησης πολιτικής. Στόχος κύριος και αναμφισβήτητος υπήρξε για είκοσι περίπου χρόνια η εξασφάλιση της πλήρους απασχόλησης του εργατικού δυναμικού και η ανάπτυξη της οικονομίας. Οι δύο αυτοί στόχοι θεωρήθηκαν τόσο στενά δεμένοι και τόσο εναρμονισμένοι, ώστε αντιμετωπίστηκαν από κοινού και όχι διαζευκτικά, με τη διατύπωση των θεωρητικών υποδειγμάτων μεγέθυνσης με τη συνθήκη του steady state και του χρυσού κανόνα συσσώρευσης. Η αποδοχή αυτού του στόχου ήταν τόσο γενικευμένη, ώστε συχνά περιβλήθηκε τη θεσμική ισχύ της συνταγματικής διάταξης. Η οικονομική θεωρία και η κοινωνία είχαν αποδεχθεί πλήρως τη θετική σχέση ανάμεσα στην επένδυση, την ανάπτυξη και την απασχόληση.

Από την άλλη πλευρά, το έλλειμμα του δημόσιου προϋπολογισμού, η διαφορά μεταξύ δαπανών και εσόδων του δημοσίου, κατετάσσετο στα μέσα άσκησης πολιτικής; το ύψος του ελλείμματος δε θεωρείτο ως μείζον, τουλάχιστον, πρόβλημα. Ήταν, βέβαια, η εποχή του κεύσιναισμού.

Στην εποχή του νεο-φιλελευθερισμού οι όροι του προβλήματος έχουν αντιστραφεί: Τα δημόσια ελλείμματα, μέσω της επίδρασης που θεωρούνται ότι ασκούν στο ρυθμό του πληθωρισμού, αναγνωρίζονται ως το μείζον πρόβλημα, ενώ η κατάσταση στην αγορά εργασίας μεταβλήθηκε σε μέσο για την επίτευξη του στόχου, δηλαδή, την εξαφάνιση των ελλειμμάτων. Εμμέσως, πλὴν σαφώς, η θετική σχέση ανάμεσα στην επένδυση και την απασχόληση, ταυτοχρόνως, αμφισβητείται, τουλάχιστον για τη βραχυχρόνια περίοδο.

Αυτή η αναστροφή των όρων δείχνει ουσιαστικές μετατοπίσεις των πολιτικών προτεραιοτήτων και ανακατατάξεις στο δυναμικό πεδίο της εξουσίας, γεγονός που εξόχως δηλώνεται και από το γεγονός ότι ο "υπαρκτός" νεο-φιλελευθερισμός δεν έχει οδηγήσει στην περιστολή των ελλειμμάτων - το αντίθετο - παρά μόνο στην ανακατανομή των δημοσίων δαπανών, δηλαδή στον επαναπροσδιορισμό των αιτίων που προκαλούν την ελλειμματικότητα του δημοσίου τομέα.

Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι, ακόμη και στην εποχή της πλήρους κυριαρχίας του κεύσιναισμού, ο στόχος της πλήρους απασχόλησης ουδέποτε υπήρξε κάτι περισσότερο από μια ρητορική δήλωση προθέσεων. Πάντα υπήρξε ένας στόχος υπό συνθήκη, ή πιο σωστά, υπό αίρεση⁷, αλλά πάντως, ένας ρητά διατυπωμένος και κοινά αποδεκτός στόχος.

Αν η πρόταση του Kaldor ήταν απολύτως ορθή, το γεγονός ότι, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, το πρόβλημα της πλήρους απασχόλησης θεωρείται σημαντικό σε περιόδους εξαιρετικά χαμηλής ανεργίας και σχεδόν ασήμαντο σε περιόδους που χαρακτηρίζονται από υψηλή και εμμένουσα ανεργία, φαίνεται να είναι τουλάχιστον παράδοξο. Βεβαίως, μπορούμε να επικαλεσθούμε επιχειρήματα, όπως ότι οι μνημες από τη μεγάλη κρίση ήταν πιο νωπές στη δεκαετία του 1960 παρά δέκα χρόνια αργότερα - πόσο όμως μια τέτοια ερμηνεία είναι πιστευτή μετά από δώδεκα χρόνια συνεχών υψηλών ποσοστών ανεργίας; - ή ότι η μεγάλη σύνθεση του Κένυς με τη νεοκλασική σκέψη κατέληγε σε ένα εύχρηστο συνταγολόγιο μέτρων διαχείρισης - που, επίσης, παραγνωρίζει το γεγονός ότι τα "κεύσιναινά" μέτρα σταθεροποίησης

7. E.S. Kirshen et al, *Economic Policy in our Time*, North-Holland, 1964

με την αύξηση των δημόσιων δαπανών είχαν ήδη εφαρμοσθεί πριν από τη δημοσίευση της Γενικής Θεωρίας. Σε κάθε περίπτωση δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η υποδοχή και η αποδοχή του κείναισιανισμού οφείλεται στους περιφρέοντες παράγοντες εκτός του χώρου της οικονομικής επιστήμης με τη στενή έννοια⁸.

Ακόμη και αν υιοθετήσουμε το κατ' εξοχήν "θετικιστικό" κριτήριο του εμπειρικού ελέγχου της θεωρίας, η απομάκρυνση της προβληματικής από τη μετρήσιμη και εμπειρικά επιβεβαιώσιμη καμπύλη Phillips προς τη μη υποκείμενη σε εμπειρικό έλεγχο Φρηντμανική έννοια του "φυσικού επιπέδου ανεργίας" - το οποίο πολύ απλά ορίζεται ως το υπάρχον επίπεδο ανεργίας - δείχνει την οπισθοδρόμηση ή, αν θέλετε, τη συντελεσθείσα μετατόπιση στην ιεράρχηση των προβλημάτων.

Η επικράτηση του νεο-φιλελευθερισμού, συνεπώς, δεν ήταν αποτέλεσμα της διατύπωσης μιας συνεκτικότερης θεωρίας, μιας εμπειρικά επιβεβαιωθείσας θεωρίας ή μιας θεωρίας που, αν και δε βασίζεται σε ορθές ή εύλογες παραδοχές, αν και δεν έχει, δηλαδή, ερμηνευτική, έχει κάποια προβλεπτική ικανότητα⁹. Μπορεί να μην υπόκειται στην Ποπεριανή αρχή της διαψευσιμότητας ως προς τις βασικές της προτάσεις, αλλά αυτό οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στον ταυτολογικό της χαρακτήρα¹⁰. Η επικράτησή της ήταν αποτέλεσμα της λύσης του μεταπολεμικού συμβιβασμού, του σοσιαλδημοκρατικού συμβιβασμού, όπως αυτή εκφράσθηκε στο χώρο της επιστήμης, δηλαδή, με τους όρους του κεφαλαίου. Όπως επισημαίνει ο Simon Clarke "η διαμάχη ανάμεσα στους μονεταριστές και τους κείναισιανούς δεν επιλύθηκε σε κάποιο σεμινάριο, αλλά στο στίβο της πολιτικής. Η δύναμη του μονεταρισμού δεν ήταν διανοητική ή αναλυτική, γιατί οι μονεταριστές δεν έκαναν τίποτε άλλο παρά να επαναφέρουν την απλοϊκή κλασική πίστη στην αποτελεσματικότητα της αγοράς. Η δύναμη του μονεταρισμού ήταν ιδεολογική, γιατί ο μονεταρισμός μπόρεσε να συγκροτήσει, με κάποιο μυστικιστικό τρόπο, την αυξανόμενη λαϊκή αντίθεση στις γραφειοκρατικές και αυταρχικές μορφές του καπιταλιστικού κράτους"¹¹.

Αυτή η μετατόπιση είναι υπεύθυνη για μια σειρά μυθοποιητικών προσεγγίσεων για τα προβλήματα της αγοράς εργασίας, της απασχόλησης και της ανεργίας. Καθόρισε τον τρόπο με τον οποίο ιεραρχήθηκαν τα προβλήματα και τέθηκαν τα ερωτήματα και καθόρισε, στη συνέχεια, τις απαντήσεις που δόθηκαν και τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν.

Εχοντας αναφερθεί ήδη στην ανατροπή που έγινε στην ιεράρχηση των προβλημάτων, θα προσπαθήσω να δείξω πώς αυτή η μετατόπιση εκφράστηκε στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίσθηκε η αυξανόμενη ανεργία, δηλαδή, στον τρόπο με τον οποίο τέθηκαν τα ερωτήματα. Ας δούμε αυτά τα ζητήματα λίγο πιο διεξοδικά.

Η αγορά εργασίας καλείται να επιτελέσει δύο βασικές λειτουργίες: Πρώτον, πρέπει να καταναίμει τους εργαζομένους σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας, δηλαδή να εξασφαλίσει στην παραγωγική διαδικασία την κατάλληλη εργατική δύναμη. Δεύτερον, πρέπει να εξασφαλίσει τη συντήρηση και αναπαραγωγή (βιολογική και κοινωνική) των εργαζομένων.

Η διπλή αυτή λειτουργία της αγοράς εργασίας προκύπτει από το γεγονός ότι σ' αυτή συνάπτεται το συμβόλαιο της "μισθωτής απασχόλησης", μια σχέση ανταλλαγής, που για μεν τον αγοραστή-εργοδότη εξασφαλίζει την αναγκαία εργατική δύναμη (πρώτη λειτουργία), για

8. Δες P. Johnson, *op.cit.*

9. Σύμφωνα με το κριτήριο του Φρήντμαν για την επιβεβαίωση της οικονομικής θεωρίας.

10. Η Joan Robinson χαρακτηρίζει αυτές τις ταυτολογούσες θεωρίες ως "μεταφυσικές", δηλώνουσα με αυτό τον τρόπο κριώς τον ιδεολογικό χαρακτήρα των αξιωμάτων στα οποία βασίζαν τα συμπεράσματά τους.

11. S. Clarke, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, 1988, Edward Elgar, σ.329.

δε τον εργαζόμενο εξασφαλίζει τα μέσα που του είναι αναγκαία για την επιβίωση και την αναπαραγωγή του (δεύτερη λειτουργία)¹².

Η αποτελεσματική επιτέλεση της μιας από τις λειτουργίες αυτές δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη και την αποτελεσματική επιτέλεση της άλλης λειτουργίας. Ο μηχανισμός της αγοράς εργασίας φέρει εις πέρας με κάποια αποτελεσματικότητα την πρώτη λειτουργία, δηλαδή την κατανομή της συνολικής κοινωνικής εργασίας σε συγκεκριμένες εργασίες, υπό τον καθορισμό του βασικού κριτηρίου αξίωσης της κοινωνικής εργασίας που είναι η κερδοφορία. Η κυρίαρχη νεοκλασική αντίληψη υποστηρίζει ότι ο βασικός μηχανισμός στον οποίο στηρίζεται η κατανομητική λειτουργία της αγοράς εργασίας είναι αντίστοιχος με το μηχανισμό των τιμών στην αγορά των προϊόντων. Η εργασία κατευθύνεται προς τις παραγωγικές χρήσεις υπακούοντας στο κίνητρο του μισθού - της τιμής της. Ο διαφορισμός των μισθών κατά κλάδο παραγωγής και κατά ειδικότητα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να μπορέσει η αγορά εργασίας να επιτελέσει αποτελεσματικά αυτή τη λειτουργία. Αντίθετα, θεσμοθετημένοι παράγοντες που τείνουν προς έναν εξισωτισμό των αμοιβών ενδέχεται, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, να δημιουργούν σημαντικά εμπόδια στην κατανομητική λειτουργία της αγοράς εργασίας¹³.

Ομως, η εμπλοκή αυτών των παραγόντων καθίσταται αναγκαία εξαιτίας του γεγονότος ότι η αγορά εργασίας αδυνατεί να επιτελέσει αποτελεσματικά τη δεύτερη λειτουργία, δηλαδή να εξασφαλίσει τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή των εργαζομένων. Η κατανομή των εργαζομένων σε θέσεις απασχόλησης προϋποθέτει τη δυνατότητα συντήρησης και αναπαραγωγής των εργαζομένων, εφ' όσον η εργασία συνεχίζει να προϋποθέτει τη φυσική ύπαρξη του φορέα της, του εργαζομένου. Αυτή η προϋπόθεση δεν εξασφαλίζεται με τον μηχανισμό των τιμών, και, όπως πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν, η αδυναμία αυτή της αγοράς εργασίας είναι μια γενικευμένη αδυναμία και δεν περιορίζεται μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις, σε περιόδους, δηλαδή, κρίσης και μαζικής ανεργίας. Ο C. Meillassoux έχει υποστηρίξει τη θέση ότι ο μισθός "επιτρέπει την ανασυγκρότηση του εργαζομένου στη διάρκεια της απασχόλησης, αλλά όχι και τη συντήρηση του ανέργου και του αρρώστου, ούτε την κάλυψη των οικογενειακών βαρών"¹⁴, δηλαδή, δεν εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Η αδυναμία της αγοράς εργασίας να επιτελέσει επαρκώς τη δεύτερη λειτουργία, τη λειτουργία της βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, αποτελεί την προϋπόθεση για την εμφάνιση και ανάπτυξη των λειτουργιών του κράτους που αναλαμβάνονται από τους μηχανισμούς του λεγόμενου κράτους ευημερίας. Δεν είναι ιστορικά τυχαίο γεγονός ότι η εμφάνιση και εμπέδωση αυτών των κρατικών λειτουργιών ταυτίζεται με την εξασθένιση εναλλακτικών μηχανισμών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μεταξύ των οποίων πρωτεύοντα ρόλο έχει διαδραματίσει η οικογένεια και ο πολυεπαγγελματισμός των υποκειμένων που ανήκουν στην εργατική τάξη¹⁵.

Αν εξαιρέσουμε την κλασική οικονομική σκέψη και τον Μάρξ, η συμβατική οικονομική θεωρία αγνόησε κυριολεκτικά τη δεύτερη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Στους κλασικούς

12. C. Offe, *The Political Economy of the Labour Market*, στο *Disorganized Capitalism*, 1985, Polity Press, σσ. 14κ.ε.

13. Ο E. Malinvaud δίνει μια σειρά λόγους για τους οποίους η αγορά εργασίας αντιμετωπίζει προβλήματα για την εκπλήρωση της πρώτης λειτουργίας της (E. Malinvaud, *Mass Unemployment*, 1984, Basil Blackwell). Οι παράγοντες αυτοί στην πρόσφατη συζήτηση για την αγορά εργασίας θεωρήθηκαν ότι οδηγούν στην εμφάνιση θεσμικής ακαμψίας στην αγορά, όταν η επιχειρηματολογία για την απόμεινσή τους και τη θεσμοθέτηση μιας "εύκαμπτης" αγοράς εργασίας.

14. Όπως αναφέρεται από την S de Brunhoff, *Κράτος και Κεφάλαιο*, σσ. 16-7, μετ. Αγγελος Ελεφάντης, Θεμέλιο, 1983.

15. Δες σχετικά K. Kumar, *From Work to Employment and Unemployment. The English Experience*, *Sociological Review*, 1984.

η δεύτερη λειτουργία εκφράσθηκε με το "σιδηρένιο νόμο των μισθών", με την καθήλωση του μισθού στο όριο της συντήρησης. Στη συμβατική οικονομική σκέψη η ανάλυση της κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής των εργαζομένων εξοβελίσθηκε στους επιστημονικά "ανυπόληπτους" χώρους της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κοινωνικής πολιτικής. Ο μισθός αντιμετωπίσθηκε είτε ως παράγων που προσδιορίζει την ενεργό ζήτηση (κείνσιανισμός), είτε ως στοιχείο κόστους που προσδιορίζει την επιχειρηματική ανταγωνιστικότητα. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Ελλάδας ως ο μοναδικός προσδιοριστικός παράγοντας της ανταγωνιστικότητας, παρά την περί του αντιθέτου πληθώρα στοιχείων (δομή του ανά μονάδα προϊόντος κόστους και ύψος του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στις διεθνείς συγκρίσεις).

Ο μισθός έχασε την κοινωνική του διάσταση και έγινε ένα μέγεθος, ένα μέσο άσκησης οικονομικής πολιτικής. Ταυτοχρόνως ο μισθωτός εργαζόμενος και ο άνεργος έχασαν την ανθρώπινη υπόστασή τους. Μετατράπηκαν σε "μεταβλητές", "ποσοστά", αριθμοποιήθηκαν και απανθρωπίσθηκαν στο όνομα ενός επιστημονικού "ανθρωπισμού" και μιας επιστημονικής "ατομοκρατίας" που δυναμικά αντιπαρέθετο στο μαρξικό "αντι-ανθρωπισμό". Οι άνεργοι και οι φτωχοί αποδείχθηκαν, όμως, λιγότερο υποκείμενα και περισσότερο ενεργούμενα, στερημένοι από βιωτικές ανάγκες, επιθυμίες και αξιοπρέπεια ή επενδύθηκαν με αλλότριες ποιότητες.

Ο τρόμος της αστικής κοινωνίας εμπρός στο δέος που προκαλεί η ανεργία, η φτώχεια, η απαθλίσωση, η στασιμότητα έπρεπε να καθουχαστεί¹⁶. Η συμβατική οικονομική σκέψη προσέφυγε σε δύο μεθοδεύσεις για να απαμβλύνει τον τρόπο. Η πρώτη διέγραψε από τα προβλήματα συνολικά το πρόβλημα της ανεργίας. Η πολιτική επιλογή που υπονοούσε η καμπύλη Phillips μετατράπηκε σε θεωρητική επιλογή, την επιλογή ανάμεσα στον κείνσιανισμό και το μονεταρισμό. Η δεύτερη μετατόπισε το πρόβλημα της ανεργίας και της συμπίεσης των εισοδημάτων των εργατών στον αδιαφανή χώρο της "παραοικονομίας". Και οι δύο θεωρητικές επιλογές συνοδεύονται από το αίτημα της αυξημένης προσαρμοστικότητας και ευελιξίας που πρέπει να χαρακτηρίζει την εργασία¹⁷. Η κατανεμητική λειτουργία της αγοράς εργασίας, όχι μόνο επιβεβαίωσε την κυριαρχία της, αλλά κυριολεκτικά κατόρθωσε να εξαφανίσει την αναπαραγωγική λειτουργία από τους προβληματισμούς των οικονομολόγων της εργασίας.

Κοινό στοιχείο και των δύο προσεγγίσεων η αμφισβήτηση των δυσάρεστων στατιστικών, η ικανότητα να εντοπίζουν την ευμάρεια μέσα στην αθλιότητα, η αποενοχοποίηση του οικονομικού συστήματος και η ενοχοποίηση των θυμάτων. Για πρώτη φορά οι αριθμοί έπασχαν, ενώ ο λαός ευημερούσε, για να θυμίσω μια ρήση κάποιων άλλων εποχών. Αλλά και για πρώτη φορά μετά την εποχή του "άγριου καπιταλισμού" του 19ου αιώνα ο αφορισμός του Μαρξ "ο πλούτος του έθνους ταυτίζεται με την απαθλίωση των μαζών" αποκτούσε εκ νέου επικαιρότητα.

Ο στερημένος την ανθρωπινή του υπόσταση άνεργος θεωρήθηκε από την πρώτη προσέγγιση ως υποκείμενο ορθολογικών υπολογισμών που μεγιστοποιούσαν την ατομική

16. Παρέβαλε Th. Adorno-M. Horkheimer, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ελλ. μεταφρ. Ζήση Σαρίκα, εκδ. Ψυλόν, 1986, σελ. 14. Επίσης Α. Δεδουσόπουλος, *Ανεργία και Τρέλα, Ο Πολίτης*, 1991, τ. 114.

17. "Το ευτύχημα που είναι η αδιαφορία της αγοράς προς ό,τι έχει σχέση με τη γέννηση του καθενός πληρώνεται με το ότι το υποκείμενο της ανταλλαγής οφείλει να αφήσει τις δυνατότητες - να διαμορφωθούν σύμφωνα με τα πρότυπα της παραγωγής εμπορευμάτων που μπορούν να αγοραστούν στην αγορά. Οι άνθρωποι αποκτούν τον εαυτό τους σαν κάτι μοναδικό, σαν κάτι διαφορετικό απ' όλους τους άλλους, μόνο και μόνο για να γίνουν πιο σίγουρα όμοια με τους άλλους. Επειδή όμως ο μοναδικός εαυτός ποτέ δεν εξελίφθηκε εντελώς, ο διαφωτισμός - ήταν πάντα ευνοϊκός προς τον κοινωνικό καταναγκασμό". (Μ. Χορκχάμερ και Τ. Αντόρνο, *op. cit.*, σελ. 29). Οι παρατηρήσεις αυτές, αν και γενικότερες, συνδέονται άμεσα με την ομογενοποίηση της ανθρώπινης εργασίας στον καπιταλισμό και με τη συγκρότηση της έννοιας της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας στον Μαρξ.

(υποκειμενική) του ευμάρεια σε μακροχρόνια περίοδο (life-cycle period). Η ανεργία ταυτίστηκε με την έρευνα της αγοράς για την ανεύρεση απασχόλησης, αντιμετωπίστηκε ως επένδυση που αντάλλαξε τη σημερινή δυσπραγία με την αυριανή ευμάρεια. Η ανεργία από "δυσλειτουργία" του συστήματος¹⁸ μετατράπηκε σε ηθελημένη επιλογή του ανέργου, από κοινωνικό αμάρτημα έγινε ατομικό, ο άνεργος από θύμα μετατράπηκε σε θύτη, από ανθρώπινη οντότητα σε κερδοσκοπό επιχειρηματία¹⁹. Όταν τα μεγέθη άρχισαν να αυξάνονται απειλητικά, οι κοινωνικές παροχές προς τους ανέργους θεωρήθηκαν υπεύθυνες γιατί επέτρεπαν στους παραλήπτες να διατηρήσουν την αποστασιοποιημένη θέση τους έναντι της πρώτης διαθέσιμης εργασίας, να συνεχίσουν την έρευνα της αγοράς για να θρουν μια "ελκυστικότερη απασχόληση" χωρίς να πιέσουν προς τα κάτω το επίπεδο του μισθού. Ο σιδηρούς νόμος των μισθών και η θεωρία του εφεδρικού στρατού αναθίωσαν χωρίς οι θεωρητικοί του job search και των ορθολογικών προσδοκιών να αντιλαμβάνονται τη συνέργειά τους στη νεκρανάσταση αυτών των εννοιών που νόμιζαν ότι έχουν θάψει για πάντα²⁰.

Αν η θεωρία της έρευνας της αγοράς εργασίας από τον άνεργο είχε κάποια πειθώ όταν η ανεργία ήταν σε χαμηλά επίπεδα και το ποσοστό της ετήσιας ανακύκλωσης του εργατικού δυναμικού υψηλό, η αξιοπιστία της επλήγει θανάσιμα με την ταχύτατη αύξηση του επιπέδου ανεργίας και την εμφάνιση και διόγκωση της ανεργίας μεγάλης διάρκειας²¹. Το ενδιαφέρον του "κοινού" ανέδειξε μια άλλη έννοια που αποδείχθηκε το "σμπάρο που σκότωνε πολλά τρυγόνια". Η "παραοικονομία" έγινε η πλέον χρησιμοποιούμενη λέξη, η έννοια κλειδί για την κατανόηση όλων των αμαρτημάτων της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Η "παραοικονομία" χρησιμοποιήθηκε από τον τύπο, τους πολιτικούς, τη δημόσια διοίκηση και τους ειδικούς επιστήμονες για να ερμηνεύσει και να δικαιολογήσει τα πάντα: την υστέρηση των εσόδων του δημοσίου και την αύξηση των ελλειμμάτων, την αποτυχία των προγραμμάτων λιτότητας σε σχέση με τους μακροοικονομικούς στόχους, την πολιτική αδιαφορία για την εξάπλωση της ανεργίας, την καθήλωση της αμοιβής της εργασίας, την περιθωριοποίηση σημαντικών μερίδων του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού, ακόμα και την εξάπλωση του ρατσισμού. Κυρίως για να υποστηρίξει το επιχείρημα ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο άσχημα όσο φαίνονται. Η Priscilla Connolly υποστηρίζει ότι τα κύρια (αναμενόμενα, άλλωστε, εξαιτίας της επικρατούσας πολιτικής και οικονομικής κατάστασης) συμπεράσματα της σχετικής με την παραοικονομία φιλολογίας ήταν: α. ότι οι ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος υποεκτιμώνται, β. ότι τα ποσοστά ανεργίας διογκώνονται πλασματικά, γ. ότι ο δείκτης τιμών καταναλωτή υπερεκτιμάται και δ. ότι οι φόροι είναι υψηλοί. Η Connolly καταλήγει: "Είναι εύκολο να μαντέψουμε τί είδους μέτρα πολιτικής προκύπτουν από αυτή την επιχειρηματολογία ή ποιά μέτρα αιτιολογούνται εκ των υστέρων..."²². Η R. de Grazia αναφέρεται στις δηλώσεις "πρώην υπουργού της Ιταλίας" που επισημαίνει ότι "... αυτές οι "παρεκκλίσεις" είναι θετικές, όσον αφορά την απασχόληση. Αν παρενέβαινε ο έφορος - θα

18. Όπως γίνονταν κατανοητή στα πλαίσια του κείνουσινου παραδείγματος.

19. Δες σχετικά E. Phelps (ed.), *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*, 1970, Norton H. Clair Brown (*Unemployment Theory and Policy*, 1946-1980, *Industrial Relations*, 1983) παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα ιστορική αναδρομή στις μεταπολεμικές αλλαγές των θεωριών και των πολιτικών για την ανεργία.

20. Ο P. Johnson, *op. cit.*, σελ. 445, επισημαίνει την αναθίωση της επιχειρηματολογίας του τέλους του 19ου αιώνα στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο της εποχής μας, στο βιβλίο των Milton και Rose Friedman, *Free to Choose*.

21. Dynarski M. and S. M. Sheffrin, *New Evidence on the Cyclical Behavior of Unemployment Durations*, στο K. Lang and J. S. Leonard (eds), *Unemployment and the Structure of Labor Markets*, 1987, Basil Blackwell. Δες επίσης K. Clark and L. Summers, *Labor Market Dynamics and Unemployment: A Reconsideration*, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1979, ιδιαίτερα σ. 15.

22. P. Connolly, *The Politics of the Informal Sector: A Critique*, στο N. Redcliff and E. Mingione (eds), *Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence*, Blackwell, 1985, σελ. 58.

δρούσε σύμφωνα με τις αρχές της δίκαιης κατανομής των βαρών, αλλά θα κατέστρεφε όχι μόνο μια πληθώρα μικρών επιχειρηματιών και τους εργαζομένους σ' αυτούς, αλλά και την οικονομική και κοινωνική ειρήνη της χώρας".²³ Λίγα χρόνια αργότερα η Ιταλία απαιτούσε τη συμμετοχή της στις διασκέψεις των μεγάλων βιομηχανικών κρατών με το επιχείρημα ότι, αν υπολογισθεί και η μη καταγεγραμμένη παραγωγή, η βιομηχανική της παραγωγή είναι μεγαλύτερη της αντίστοιχης βρετανικής. Να θυμίσουμε ότι ο επί σειρά ετών υπουργός Οικονομικών κ. Δ. Τσοβόλας δήλωσε προσφάτως στον Οικονομικό Ταχυδρόμο ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση των "μικρών επιχειρήσεων". Κανένας, όμως, πολιτικός δεν υποστήριξε ότι η προσφυγή των εργαζομένων σε παραοικονομικές δραστηριότητες αποτελεί προφανή κατάληξη της αδυναμίας τους να συντηρηθούν στην επίσημη και θεατή πλευρά της οικονομίας. Να σημειωθεί, τέλος, ότι το ενδιαφέρον της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην παραοικονομία και στην ευκαμψία της αγοράς εργασίας έχει αποδοθεί όχι τόσο σε προβληματισμούς που πηγάζουν από την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων, όσο από τις αιτιάσεις "ενδιαφερομένων μερών" για την ανισότητα των όρων του ενδοκοινοτικού ανταγωνισμού.

Η "παραοικονομία" υποκατέστησε, ταυτοχρόνως, άλλους δόκιμους όρους, πλέον κατάλληλους για την περιγραφή των φαινομένων : φοροδιαφυγή, παραβίαση των κρατικών ρυθμίσεων για την υγιεινή και την ασφάλεια στους εργασιακούς χώρους, πολυεπαγγελματισμός, πολυαπασχόληση, κερδοσκοπία κ.ο.κ. Στον πρωτοφανούς γενικότητας και εκπληκτικής εννοιολογικής ασάφειας όρο "παραοικονομία" συναθροίστηκαν δραστηριότητες τόσο ανόμοιες που έθεσαν σε αμφισβήτηση όχι μόνον όλο το οικοδόμημα των εθνικών λογαριασμών και των συναφών στατιστικών, της μετρήσιμης οικονομικής δραστηριότητας,²⁴ αλλά και της νοηματικής και γλωσσικής ευταξίας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι χρησιμοποιούντες την έννοια με κάποια προσπάθεια περιγραφικής, έστω, διείσδυσης στα φαινόμενα αναγκάζονται να προσφύγουν σε νεολογισμούς, κυρίως, χρωματικού περιεχομένου.

Με τη χρήση αυτή του όρου αποτράπηκε η δυνατότητα να αναλυθούν ουσιαστικά και σε βάθος φαινόμενα που αφορούν δομές και λειτουργίες που δεν υπόκεινται σε κάποιο είδος κρατικής ρύθμισης ή καταγραφής. Κυρίως αποτράπηκε η δυνατότητα να τεθούν τα ερωτήματα που σχετίζονται με τις "άτυπες" μορφές απασχόλησης, να αναλυθούν ο πολυεπαγγελματισμός και η πολυαπασχόληση στο κοινωνικό και ιστορικό τους πλαίσιο, να ορισθούν σε σχέση με τη μορφή της κρατικής παρέμβασης²⁵.

Η συζήτηση για τις στρατηγικές επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής τμημάτων του πληθυσμού σε συνθήκες κρίσης έκλεισε για τους οικονομολόγους πριν καν ανοίξει. Το θέμα ανατέθηκε εκ νέου στους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, τα συμπεράσματα των ερευνών των οποίων επιδεικτικά αγνοούνται. Ο νόμος του Gresham επιβεβαιώνεται, για μια ακόμη φορά, και στο χώρο της οικονομικής επιστήμης. Η οικονομική θεωρία αρκείται να προσφέρει απλές εκλογικεύσεις, με την ψυχανalyτική έννοια του όρου.

Είναι αυτονόητο ότι η νομιμοποίηση μιας κατάστασης σαν αυτή που χαρακτηρίζει τις αγορές εργασίας τη δεκαετία του 1980 δεν μπορεί να είναι πλήρης αν δεν περιλάβει και αυτούς που άμεσα υποφέρουν : τους ανέργους, τους εργαζομένους σε επισφαλείς,

23. *Clandestine Employment: A Problem of Our Times*, στο V. Tanzi (ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, 1982, σελ. 39.

24. "... το μέγεθος της" μη καταγεγραμμένης οικονομίας" απειλεί την *raison d' être* των οικονομετρικών υποδειγμάτων που βασίζονται στις επίσημες στατιστικές." P. Connolly, *op. cit.*, σελ. 58.

25. Δες Ph. Barthelemy et al., *Underground Economy and Irregular Forms of Employment, Final Synthesis Report, Study 87929, for the Commission of the European Communities, D.G. V/A/1, 1988*. Η ιστορική σχετικότητα της "άτυπης" απασχόλησης και οικονομικής δραστηριότητας είχε επισημανθεί στο Α. Δεδουσόπουλος, *Αναδιάρθρωση του Κεφαλαίου και Παραγωγική Διαδικασία, Ο Πολίτης*, τ. 76, 1987.

προσωρινές και κακοπληρωμένες εργασίες, τους νέους που δείχνουν ήδη σαφή δείγματα μιας παθητικής αμφισβήτησης του εργασιακού ήθους. Είναι αναγκαίες, κατά συνέπεια, οι θετικές προτάσεις που αποσκοπούν στην ενσωμάτωση εκείνων που θεωρητικά και ιδεολογικά έχουν αποκοπεί από το "υγιές σωμα" της κοινωνίας. Το δίπολο της κρατικής παρέμβασης, ο κατακερματισμός και η ομογενοποίηση, που επιτυχώς επιτελούσαν οι επιμερισμένοι κρατικοί μηχανισμοί του κράτους ευημερίας με την επίπλαστη αυτονομία και εξειδίκευσή τους (partialization-compartmentalization) αναδεικνύεται εκ νέου: τα υποκείμενα-αντικείμενα των πολιτικών τους πρέπει να πεισθούν ότι οι εργασιακές ποιότητες που φέρουν είναι άχρηστες και, στην καλύτερη περίπτωση, ανεπαρκείς για τις ανάγκες της παραγωγής²⁶. Οι εργασιακές ποιότητες, οι γνώσεις, οι εξειδικεύσεις, οι δεξιότητες καταργούνται και επανορίζονται ως αποτέλεσμα των μεταβολών στην εργασιακή διαδικασία και οι επιθυμούντες να εργασθούν ή να παραμείνουν ως εργαζόμενοι οφείλουν να προσαρμοσθούν στις μεταβολές αυτές.

Πρόκειται για μια διαδικασία ρευστοποίησης των εργασιακών χαρακτηριστικών σε μαζική κλίμακα. Μια διαδικασία εξαιρετικά οδυνηρή για αυτούς που την υφίστανται, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν ειδικές ψυχιατρικές έρευνες, αλλά αποτελεσματική ως προς την επίτευξη των στόχων της: Τη διατήρηση του εργασιακού φρονήματος και της ένταξης του πληθυσμού στην αγορά εργασίας και, κυρίως, τη μετατόπιση των προβλημάτων νομιμοποίησης από τον οικονομικό μηχανισμό στους επιμέρους κρατικούς μηχανισμούς και ιδιαίτερα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η "κρίση" του εκπαιδευτικού συστήματος και οι προσπάθειες προσαρμογής και εκσυγχρονισμού του αποτελεί κοινό τόπο σε όλες τις χώρες τα τελευταία χρόνια.

Δεν θα ήθελα να επεκταθώ στην ιδιόμορφη κατάσταση που έχει επικρατήσει στη χώρα μας στην εκτός του συγκροτημένου εκπαιδευτικού συστήματος ή στην παρά το εκπαιδευτικό σύστημα παρεχόμενη τεχνική και επαγγελματική κατάρτιση²⁷. Αυτό που θέλω να επισημάνω είναι ότι το σύνολο των υπευθύνων για τη χάραξη μιας πολιτικής απασχόλησης, κυβέρνηση, οργανισμοί, συνδικάτα και ειδικοί ερευνητές της αγοράς εργασίας, θεωρούν την ανεργία σχεδόν αποκλειστικά ως διαρθρωτική και φαίνεται να υποστηρίζουν ότι αρκεί να εναρμονισθούν τα εργασιακά χαρακτηριστικά των ανέργων με τα αντίστοιχα των νέων θέσεων εργασίας για να λυθεί το πρόβλημα. Το αν η οικονομία δημιουργεί όντως θέσεις απασχόλησης, αν όντως χρειάζεται, στη σημερινή της φάση, την εργασία αυτών των νεο-ειδικευμένων φαίνεται να είναι ένα πρόβλημα που δεν τους αφορά ή, μήπως, έχει δοθεί τεκμηριωμένη απάντηση-άγνωστο από ποιούς;

Αυτό είναι αποτέλεσμα και του γεγονότος ότι το ίδιο το περιεχόμενο της διαρθρωτικής ανεργίας υπέστη μια ουσιώδη μεταβολή: Η διαρθρωτική ανεργία έπαψε να θεωρείται ότι οφείλεται σε παράγοντες που λειτουργούν δια της ζήτησης για εργασία (τεχνολογία, σύνθεση τελικού προϊόντος κλπ) και θεωρήθηκε ότι οφείλεται, αποκλειστικώς, σε παράγοντες που

26. Ας θυμηθούμε την περίφημη φράση του Beveridge "σ' ένα άτομο που δεν μπορεί να πωλήσει την εργασία του του δηλώνεται ουσιαστικά ότι είναι άχρηστο" (*Full Employment in a Free Society*, 1945, Norton, σελ. 18-9)

27. Για μια πρώτη κριτική προσέγγιση δες Α. Δεδουσόπουλος, *Οι Παρεμβάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου στην Ελλάδα: Απολογισμός και Προοπτικές*, στο *Η Αγορά Εργασίας και οι Παρεμβάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου*, εκδ. Υπ. Εργασίας - ΕΛΚΕΠΑ, Αθήνα 1990. Επίσης δες Π. Γετίμης κ.ά., *Ανθρώπινοι Πόροι και Οικονομική Ανάπτυξη - Κριτική Θεώρηση των Προγραμμάτων Κατάρτισης με Έμφαση στο ΜΟΠ Αττικής*, Αδημοσίευτη Μελέτη, 1991. Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών

επενεργούν μέσω της προσφοράς²⁸: η ανεργία οφείλεται πλέον στην αυξημένη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό ομάδων του πληθυσμού με ιδιαίτερα υποβαθμισμένα εργασιακά χαρακτηριστικά-γυναίκες, νέοι, ηλικιωμένοι, μετανάστες. Πάλι το πρόβλημα της ανεργίας ουσιαστικά παραμερίζεται: Αυτές είναι οι κατηγορίες των "δευτερευόντων εργαζομένων"²⁹, που αποτελούνται από άτομα που περιστασιακά μόνον ανήκουν στο εργατικό δυναμικό. Αρκεί ο μισθός να μειωθεί για να εξαφανισθεί η ανεργία τους. Οχι γιατί θα βρουν εργασία αποδεχόμενοι το μειωμένο μισθό, αλλά γιατί θα αποχωρήσουν από το εργατικό δυναμικό, μια και το κόστος ευκαιρίας των άλλων δραστηριοτήτων (εκτός μισθωτής απασχόλησης) μειώνεται. Όσο για τους μετανάστες, καιρός να πάνε πίσω στη χώρα τους.

Θίγουμε, νομίζω, τη μεγάλη αντίφαση των σύγχρονων πολιτικών απασχόλησης: Από τη μια πλευρά επιδιώκουν τη διατήρηση ενός μεγάλου αριθμού ανέργων σε κατάσταση άμεσης διαθεσιμότητας. Οι άνεργοι, ταυτοχρόνως, πρέπει να είναι ικανοί να καταλάβουν πειθαρχημένοι θέσεις απασχόλησης νέες ή σε αντικατάσταση των ήδη εργαζομένων. Από την άλλη πλευρά οι ίδιες πολιτικές είναι υποχρεωμένες να υποθάλπουν τις κατατμήσεις της εργατικής τάξης, να καλλιεργούν, σε ποικίλους βαθμούς, τον ιδιότυπο κοινωνικό ρατσισμό σε βάρος των αδύνατων μερίδων του εργατικού δυναμικού και να βαθύνουν την κατάτμηση της αγοράς εργασίας. Η πολιτική ισορροπία ανάμεσα στην ένταξη και τον αποκλεισμό, όμως, σήμερα είναι περισσότερο οδυνηρή για όσους την υφίστανται, αλλά και περισσότερο επικίνδυνη για όσους την εφαρμόζουν.

Η ανάλυση της αγοράς εργασίας που προσφέρει η κρατούσα οικονομική θεωρία φαίνεται να αναπαράγει και να διαιωνίζει, με κομψό τρόπο αναμφίβολα, όλη τη συμβατική και συντηρητική ρητορία του "μέσου ανθρώπου", τις "αρχέγονες προλήψεις", για τις οποίες μιλάγαμε στην αρχή αυτού του κειμένου. Μ' όλες τις δηλώσεις πίστης στο θετικισμό και μ' όλα τα φορμαλιστικά ψιμύθια των μαθηματικών και της θεωρίας των πιθανοτήτων, η θεωρία της αγοράς εργασίας παραμένει ανίκανη να προσεγγίσει, έστω, την απτή πραγματικότητα της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας, το σκοτεινό χώρο της εργασιακής πειθαρχίας και την αδιαφανή ιδιώτευση του ανέργου.

Αν το πιο πάνω συμπέρασμα ισχύει, αν, δηλαδή, στερούμαστε, με την πιο αυστηρή έννοια του όρου, θεωρίας για την αγορά εργασίας, μήπως η λύση είναι η προσφυγή στον εμπειρισμό; Μήπως, άραγε, αυτό δεν γίνεται καθημερινώς στα άρθρα που δημοσιεύονται στα επιστημονικά περιοδικά, στις πολυπληθείς μελέτες που εκδίδονται ή εκπονούνται κάθε χρόνο; Μήπως πρέπει να αναζητήσουμε την αλήθεια στην πληθώρα των στατιστικών στοιχείων, να "μετρήσουμε χωρίς θεωρία" - μέχρις ότου μπορέσουμε να αποκτήσουμε τη θεωρία;

Η εύλογη αυτή στάση φαίνεται να αγνοεί ότι δεν υπάρχει παρατήρηση χωρίς θεωρία. Είναι η θεωρία, έστω και αυτής της ποιότητας που αναφέραμε πιο πάνω, που δομεί το παρατηρησιακό υλικό. Και αυτό φαίνεται με μεγάλη σαφήνεια στις στατιστικές για την αγορά εργασίας και ιδιαίτερα για την ανεργία.

Τα στατιστικά στοιχεία για την αγορά εργασίας προκύπτουν από δύο είδη πηγών. Η πρώτη πηγή είναι τα απογραφικά στοιχεία που συλλέγονται από κρατικές υπηρεσίες και οργανισμούς ως υποπροϊόντα της κύριας λειτουργίας τους, της λειτουργίας τους ως

28. Clair Brown, *Unemployment Theory and Policy, 1946-1980, Industrial Relations*, 1983.

29. Ούτε, βέβαια, επιδεικνύεται κάποιο ενδιαφέρον για το γεγονός ότι ο κατακερματισμός του εργατικού δυναμικού οργανώνεται με πολιτικές των εργοδοτών και του κράτους και δεν αντανακλά μια προϋπάρχουσα "κατάσταση της φύσης". Δες σχετικά B. Burchell and J. Rubery, *An Empirical Investigation into the Segmentation of the Labour Supply, Work, Employment and Society*, 1990.

μηχανισμών του κράτους ευημερίας. Η δεύτερη πηγή είναι οι δειγματοληπτικές έρευνες βάσει ερωτηματολογίου του εργατικού δυναμικού και των επιχειρήσεων.

Οι ορισμοί που ακολουθούν οι πρώτες πηγές αντανakλούν την πολιτική που χαράζεται στο τομέα τους. Το εύρος των καλυπτόμενων κατηγοριών διευρύνεται ή συστέλλεται ως αποτέλεσμα της αναπροσαρμογής αυτών των πολιτικών, και είναι παράλογο να περιμένουμε ότι οι πολιτικές θα χαράζονται με κριτήριο τη δημιουργία ή τη διατήρηση συνεπών στατιστικών σειρών. Ο αποκλεισμός των συζύγων των Βρετανών εργαζομένων και ανέργων από το δικαίωμα επιδότησης για την ανεργία τους το 1983 δίνει ένα μόνο παράδειγμα της εγγενούς ευπάθειας αυτών των στατιστικών - ασχέτως αν κάποιες εκτιμήσεις διορθωτικές μπορούν να γίνουν με την προσφυγή σε στοιχεία που συλλέγουν άλλες διοικητικές υπηρεσίες. Τα σχετικά προβλήματα που σχετίζονται με την αξιοπιστία των στατιστικών του ΟΑΕΔ είναι επίσης γνωστά και έχουν αποτελέσει αντικείμενο συχνών πολιτικών αντεγκλήσεων. Η καταγραφόμενη ανεργία, όπως και η καταγραφόμενη απασχόληση, υπόκειται στον ορισμό, το εύρος και την εμβέλεια των κρατικών πολιτικών και μεταβάλλεται όπως μεταβάλλονται οι αντίστοιχες πολιτικές.

Η δεύτερη κατηγορία πηγών φαίνεται ως η πλέον αξιόπιστη. Μάλιστα έχει επιβεβαιωθεί η τάση να χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα τα στοιχεία που προκύπτουν από τις δειγματοληπτικές έρευνες του εργατικού δυναμικού στις αναλύσεις της αγοράς εργασίας³⁰. Γενικώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι κατευθύνσεις της θεωρητικής έρευνας για την αγορά εργασίας, η αστάθεια των μακροοικονομικών μεταβλητών που αποτελούσαν μέχρι τη δεκαετία του 1970 το κύριο αντικείμενο των μελετών της αγοράς εργασίας, οι έντονες αναδιατάξεις σε κρίσιμα μεγέθη της αγοράς εργασίας (δομή της απασχόλησης, διάρθρωση του εργατικού δυναμικού, μέγεθος και διάρκεια της ανεργίας), όπως και η αλλαγή στην πολιτική φιλοσοφία για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων (απομάκρυνση από τον μακροοικονομικό έλεγχο προς όφελος μερικών παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας) κατέστησαν αναγκαία τη στατιστική υποστήριξη που είναι διαθέσιμη από τις βάσεις μικρο-δεδομένων.

Τα στοιχεία που προκύπτουν από αυτές τις έρευνες θεωρούνται ως πλέον αξιόπιστα και επιδεκτικά στις διεθνείς συγκρίσεις. Ομως, και εκεί οι επιδράσεις των θεωρητικών αναζητήσεων είναι εξίσου καθοριστικές. Οι ορισμοί για την ανεργία, ο καθορισμός του λεπτού ορίου ανάμεσα στον άνεργο και στον μη ενεργό, μεταβάλλονται, καθώς αντανakλούν την κυρίαρχη αντίληψη στη θεωρία: Άνεργος, σύμφωνα με τον ορισμό που υιοθετεί η 13η Διεθνής Διάσκεψη των Στατιστολόγων Εργασίας του ΟΗΕ (Γενεύη, 1982) δεν είναι μόνον ο ικανός προς εργασία που επιθυμεί να εργασθεί, αλλά δεν έχει εργασία. Πρέπει να αποδείξει ότι ενεργά ψάχνει να βρει απασχόληση. Από το 1983 οι ορισμοί αυτοί εφαρμόζονται στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα στο Labour Force Survey και τη δική μας Έρευνα Εργατικού Δυναμικού. Από το 1992 οι προτάσεις του Eurostat φαίνεται να μη θεωρούν ως επαρκή έρευνα της αγοράς εργασίας την εγγραφή του άνεργου σε δημόσιο γραφείο εύρεσης εργασίας. Ο ορισμός της ανεργίας μακράς διάρκειας, επίσης, υπόκειται σε μεταβολές: από 6 μήνες στην αρχή της δεκαετίας του 1980 φθάνει στους 12 λίγα χρόνια αργότερα. Είναι, άραγε, τυχαίο ότι το 12μηνο αποτελεί το χρονικό όριο μετά το οποίο ο άνεργος χάνει το δικαίωμα επιδότησης της ανεργίας στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας; Ή είναι εξίσου τυχαίο ότι το ενδιαφέρον στρέφεται με αυξανόμενους ρυθμούς στην "πολύ μακροχρόνια ανεργία", δηλαδή, σ' αυτούς που αντιμετωπίζουν ανεργία η διάρκεια της οποίας υπερβαίνει τα δύο χρόνια;

30. Fr. Stafford, *Forestalling the Demise of Empirical Economics: The Role of Microdata in Labor Economics Research*, στο O. C. Ashenfelter and R. Layard, *Handbook of Labor Economics*, vol. I, North-Holland, 1986.

Το είδος των περιορισμών, όμως, δεν εξαντλείται στους ορισμούς που υιοθετούνται. Η έμφαση που έχει δοθεί στη μελέτη της αγοράς εργασίας με βάση τα μικρο-δεδομένα που προκύπτουν από τις δειγματοληπτικές έρευνες έχει οδηγήσει στη μονομερή ανάλυση της προσφοράς εργασίας και στην περιορισμένη ή και υποτυπώδη ανάλυση της πλευράς της ζήτησης. Αποτέλεσμα είναι η έρευνα να αποδέχεται το πλαίσιο ανάλυσης που προκύπτει από την προσέγγιση της διαρθρωτικής ανεργίας από την πλευρά της προσφοράς, να αποδέχεται, δηλαδή, τα αποτελέσματα των στρατηγικών προσλήψεων των εργοδοτών ως *de facto* δεδομένα μη υποκειμενά σε ανάλυση.³¹

Υπάρχει, συνεπώς, μια εγγενής και δικαιολογημένη έλλειψη ικανοποίησης με το πληροφοριακό υλικό που προσφέρουν οι στατιστικές πηγές. Είναι κατανοητή και η προσπάθεια μιας θεωρητικής θεμελίωσης εναλλακτικών μεθόδων και ορισμών των βασικών μεταβλητών και η προσπάθεια συλλογής πρωτογενών πληροφοριών με ορισμούς που ανταποκρίνονται καλύτερα στη φύση του διερευνόμενου ζητήματος. Μια τέτοια προσπάθεια γίνεται από ορισμένες φεμινίστριες-αναλύτριες της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με αφορμή την αμφισβήτηση του ισχύοντος τρόπου καταμέτρησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης-αν και, πρέπει να ομολογήσουμε, με κάποια αδιαφορία για τις τεχνικές της δειγματοληψίας.

Η ερευνητική προσπάθεια που έγινε από μέλη του Τομέα Πολιτικής Οικονομίας του Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου ακολούθησε μια διαφορετική προσέγγιση. Αποδεχόμενη τα προβλήματα που υπάρχουν στις διαθέσιμες στατιστικές - και κυρίως στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού - προσπάθησε να εξαντλήσει το πληροφοριακό τους υλικό, αλλά και να διερευνήσει σε τί βαθμό το υλικό αυτό θα υποστήριζε τον εμπειρικό έλεγχο υποθέσεων και ερωτημάτων που συνήθως δεν εξετάζονται.

Με μεγάλη συντομία θα αναφερθώ στα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη για το φαινόμενο της Μακροχρόνιας Ανεργίας στην Ελλάδα. Τα συμπεράσματα αυτά είναι από τη φύση τους προσωρινά και νομιμοποιούνται μόνον ως ενδείξεις φαινομένων που απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση.

Το πρώτο συμπέρασμα φαίνεται να αμφισβητεί την κοινά αποδεκτή θέση για την υψηλή κοινωνική κινητικότητα στην Ελλάδα και την ασάφεια των ταξικών διαχωρισμών. Η θέση αυτή ενισχύθηκε στη δεκαετία του 1980 με τις αναλύσεις του Κ. Τσουκαλά για τα "πολυσθενή" υποκειμενά και το γενικευμένο μικροαστισμό της ελληνικής κοινωνίας. Ο Τσουκαλάς, υιοθετώντας μια ταξικά αδιευκρίνιστη έννοια "οικογενειακή στρατηγική" και υποστηριζόμενος από ένα ανεπαρκές στατιστικό υλικό, (επανα-)διατύπωσε την άποψη ότι η πολυσθένεια και η κοινωνική κινητικότητα, και συνεπώς η κοινωνική ασάφεια, αποτελούν σταθερά χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής Ελλάδας. Οι ενδείξεις που έχουμε αμφισβητούν ριζικά αυτά τα συμπεράσματα. Διαπιστώσαμε την ύπαρξη σημαντικών ταξικών διαχωρισμών που χαρακτηρίζονται από διαδικασίες αναπαραγωγής και διεύρυνσης. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε την ύπαρξη δύο διαφορετικών προτύπων ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης. Τα πρότυπα αυτά δομούνται στη βάση ταξικών χαρακτηριστικών, όπως αυτά μεσολαβούνται από τη γονική οικογένεια, αλλά και, στην περίπτωση των γυναικών, από την επαγγελματική θέση του συζύγου. Έτσι, τα παιδιά (και οι σύζυγοι) των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων εντάσσονται στη δομή απασχόλησης ως εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι, συμβοηθούντα μέλη και δευτερευόντως ως μισθωτοί ή άνεργοι.

31 G. M. Norris, *Unemployment, Subemployment and Personal Characteristics: (a) the Inadequacies of Traditional Approaches to Unemployment*, *Sociological Review*, 1979.

Αντίθετα, τα παιδιά (και οι σύζυγοι) των μισθωτών εντάσσονται αποκλειστικά σχεδόν ως μισθωτοί ή ως άνεργοι. Ο κοινωνικός αυτός δυισμός εντείνεται με την πάροδο του χρόνου και την ένταση της κρίσης. Εξάλλου, το σύνολο των ανέργων με προηγούμενη εργασιακή εμπειρία, είχαν ενταχθεί ως μισθωτοί στη δομή της απασχόλησης σε μια προηγούμενη της ανεργίας περίοδο.

Δεύτερη ένδειξη που συνεπικουρεί την πρώτη. Αναλύοντας τις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι άνεργοι για την ανεύρεση εργασίας διαπιστώσαμε ότι οι άνδρες άνεργοι χρησιμοποιούν στον ίδιο βαθμό τις ίδιες μεθόδους ανεξάρτητα από τη διάρκεια του χρόνου ανεργίας. Αντίθετα, οι γυναίκες με σχετικά σύντομη διάρκεια ανεργίας διερευνούν τις πιθανότερες ανεύρεσης εργασίας κυρίως μέσω του οικογενειακού και φιλικού τους περιβάλλοντος. Οι γυναίκες, όμως, με ανεργία μεγάλης διάρκειας ψάχνουν την αγορά εργασίας με πρότυπα όμοια με εκείνα των ανδρών, απευθύνονται κυρίως άμεσα στους εργοδότες. Το εύρημα αυτό θεωρώ ότι σηματοδοτεί κοινωνικούς διαχωρισμούς που εκδηλώνονται με την ανεπάρκεια του κοινωνικού κεφαλαίου των ανέργων γυναικών. Αν το άμεσο περιβάλλον δεν μπορέσει να εξασφαλίσει εργασία στη γυναίκα, που σημαίνει ότι το κοινωνικό του κεφάλαιο είναι περιορισμένο, τότε το γυναικείο εργατικό δυναμικό υπόκειται στους νόμους της απρόσωπης αγοράς, ίσως για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση και με τέτοια ένταση στην Ελλάδα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η δεκαετία του 1980 αποτελεί την περίοδο της προλεταριοποίησης του γυναικείου πληθυσμού, αν δούμε τις αυξητικές τάσεις στους δείκτες συμμετοχής και απασχόλησης και τις θέσεις που καταλαμβάνουν οι γυναίκες στη δομή της απασχόλησης.

Μια άλλη σημαντική διαπίστωση είναι ότι το εκπαιδευτικό σύστημα και ιδιαίτερα η ανώτατη εκπαίδευση διαδραματίζει για τις γυναίκες έναν ισχυρό και αυξανόμενο ρόλο μηχανισμού ένταξης στην αγορά εργασίας και μισθωτοποίησης. Οι δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό για τους πτυχιούχους δεν παρουσιάζουν διαφορές για τα δύο φύλα, ενώ οι διαφορές είναι εντονότερες για τα χαμηλότερα εκπαιδευτικά επίπεδα.

Προσπαθήσαμε, επίσης, να αποφύγουμε τους ελλοχεύοντες κινδύνους στους οποίους αναφερθήκαμε πιο πάνω σε σχέση με τα στατιστικά στοιχεία που προκύπτουν από δειγματοληψίες. Θέσαμε, δηλαδή, τα ερωτήματα των ποιοτικών χαρακτηριστικών του εργατικού δυναμικού που προσλαμβάνεται σε θέσεις απασχόλησης χρησιμοποιώντας τα λίγα ιστορικά ερωτήματα που περιέχει η έρευνα. Διαπιστώσαμε έτσι ότι η αυξανόμενη απασχόληση των γυναικών που προκύπτει όταν συγκρίνουμε τα συνολικά μεγέθη είναι παραπλανητική. Η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών δεν οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες εξασφαλίζουν περισσότερες θέσεις από τους άνδρες, αλλά κυρίως, γιατί σήμερα μένουν στην απασχόληση χρονικά περισσότερο από ό,τι προηγουμένως. Αντίθετα, υπάρχει μια σαφής και αυξανόμενη τάση αδρανοποίησης των ανδρών, ιδιαίτερα όσων ανήκουν στην κατηγορία των νέων και ανέργων.

Θεωρώ ότι οι ενδείξεις αυτές επιτρέπουν τη συγκρότηση ενός πολυετούς ερευνητικού προγράμματος που θα θέτει διαφορετικά ερωτήματα από αυτά που μέχρι σήμερα έχουν τεθεί για την ελληνική αγορά εργασίας. Ένα τέτοιο πρόγραμμα θα προσπαθεί να διερευνήσει τις καταμήσεις της αγοράς εργασίας και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των ποικίλων διαχωρισμών, όπως αυτοί εκφράζονται και σ' αυτή την αγορά. Όχι για να θεραπεύσουμε την ανεργία ή για να απαμβλύνουμε τη βωβή απόγνωση των ανέργων, αλλά για να κρατήσουμε ανοικτή τη δύσκολη οπτική της κριτικής θεώρησης ενός απάνθρωπου, αλλά σαγηνευτικού συστήματος.